

An Analysis and Assessment of Creativity as an Ultimate in Whitehead's Philosophy

Rostam Shamohammadi 

Assistant Professor of Religions and Mysticism Department, Semnan University, Iran. E-mail: r.shamohammadi@semnan.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 19 October 2021

Received in revised form 21
October 2022

Accepted 7 November 2022

Published online 13 August
2023

Keywords:

creativity, ultimate,
Whitehead's Philosophy, God,
the world

ABSTRACT

Alfred North Whitehead believes that in all philosophical systems there is an ultimate which is their foundation. In his philosophy of organism which becoming and process have primacy, "this ultimate is termed creativity". But when we search for this subject in his works, we see in spite of its important, he did not explain his intention clearly and in detail. By considering importance of this subject, present paper tries to first, describe and analyze creativity as an ultimate and clarify its characteristics. Second, criticize pluralistic and monistic interpretations of creativity and it was provided another interpretation which based on unity in plurality. Third, to consider relation between God and creativity in Whitehead's works, especially in Process and reality, to show that Whitehead's reading of God in framework of his Philosophy demands that although Creativity is distinct from God, they are interconnected. Fourth, it was revealed some implications and consequents of distinction between God and creativity and then on the basis of distinction between cosmological Creativity and ontological creativity was shown that Whiteheadian creativity is mainly cosmological which can only work as explanation of becoming and process of nature not of ontological origin of actual entities.

Cite this article: Shamohammadi, R. (2023). An Analysis and Assessment of Creativity as an Ultimate in Whitehead's Philosophy, *Journal of Philosophical Investigations*, 17(43), 532-552.

<http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.48527.3020>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

<http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.48527.3020>



Extended Abstract

Alfred North Whitehead (1861–1947) as one of the greatest metaphysicians in twentieth century established a philosophical system which he called it philosophy of organism and later known process philosophy. He believes that in all philosophical systems there is an ultimate which is their foundation. Since he in his philosophy of organism gave primacy to becoming and process and all actual entities are subject to them, we see one of the most important his concerns are trying to explain this genetic process or dynamic. He, especially in later works such as *Process and Reality* and *Adventures of Ideas*, attempts to find out one dynamic principle or an ultimate which is behind the world; and eventually rather than appeal to one actual entities like God or eternal objects, he found that principle in Creativity as an ultimate and foundation of the world. But when we search for this subject in his works, we see in spite of its important, he did not explain his intention clearly and in detail. Thus, present paper tries to first, describe and analyze creativity as an ultimate and clarify its characteristics such as principle of novelty or an ultimate principle governing the world, but not as a distinguished entity among entities or even as absolute actual entity in the beginning of the world. And, that Creativity is without a character of its own in exactly the same sense in which the Aristotelian 'matter' is without a character of its own. Creativity appears in the two forms: Concrescence and transition. Concrescence refers to macroscopic process and dynamic internal of all actual entity or occasion. "In concrescence, creativity moves forward from an initially indeterminate phase containing a welter of unsynthesized data to a final determinate synthesis of these data." Transition refers to microscopic process becoming. "In transition, creativity receives the actual entities which have already achieved satisfaction and gives them to new actual entities as initial data which again demand unification."

Second, considering creativity as an ultimate, we confront some questions: Is creativity an abstract concept? Is creativity has not an independent existence apart from actual entities? Or are all actual entities reducing to creativity? In order to answer to these questions, three interpretations have been proposed. Pluralistic interpretation of creativity which emphasizes on definition of creativity as "... the universal of universals characterizing ultimate matter of fact". Monistic interpretation of creativity which claims only monistic interpretation can be consistent with whitehead's philosophy. And Unity in plurality interpretation of creativity which on the basis of close relationship between creativity and actual entities, the world as a web of interrelated relations, and that every entity synthesizes the received data in its own and finally creates a new and single entity, concludes that creativity demands unity in plurality.

Third, one of the most important problems about roles of creativity in Whitehead's philosophy is its relation with God. For this end, it was explained conception of God and his position in the world as an actual entity which has two poles: mental pole which is attributed to primordial nature of God and physical pole which is attributed to consequent nature of God. In Whitehead's works we can distinguish three phases, one, in *science and the modern world* where he identifies God and creativity, two, in *religion in the making* where he believes God and creativity and ideals forms are

formative elements. Three, in *Process and reality* (masterpiece) where we see ambiguous statements like God is “its [creativity] primordial, non-temporal accident”, God is “creature of Creativity”, and “ultimate creativity of the universe is to be ascribed to God's volition”. Analysis of these mentioned statements and expressions about relation God and creativity especially in *Process and reality* and *Adventures of Ideas* indicates that although Creativity is distinct from God, they are interconnected.

Fourth, it was revealed some implications and consequents of distinction between God and creativity and yet their mutual relation such as God as origin of final cause or designer of the world, rejection of God's absolute power and not to attribute evil to God; then on the basis of distinction between cosmological Creativity and ontological creativity was shown that Whiteheadian creativity is mainly cosmological which can only work as explanation of becoming and process of nature not of ontological origin of actual entities.

At the end, we can conclude that Whitehead's process philosophy demands that creativity is considered as an ultimate which is common characteristic among all actual entities. Creativity in itself is undetermined and indescribable, the basis of unity within multiplicity, and although creativity is distinct from God, they are interconnected. Whiteheadian explanation of creativity suffers from this problem that is limited to a cosmological creativity, and its solution is that we have to consider an ontological creativity which is that same God.



تحلیل و بررسی خلاقیت به مثابه اصل غایی در فلسفه وایتهد

رستم شامحمدی

استادیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه سمنان، ایران. رایانامه: r.shamohammadi@semnan.ac.ir

| چکیده | اطلاعات مقاله |
|--|---|
| <p>آلفرد نورث وایتهد (۱۸۶۱-۱۹۴۷) بر این باور است که در هر نظام فلسفی یک امر غایی وجود دارد که اساس آن به شمار می‌آید. در فلسفه ارگانیسم او، که اصالت را به ضرورت و پویایی می‌دهد، این امر غایی عبارت است از خلاقیت. اما وقتی در این زمینه به سراغ آثارش می‌رویم درمی‌یابیم که به رغم اهمیت این موضوع، او مقصود خویش را به روشنی بیان نکرده است. نوشتار حاضر با نظر به اهمیت این موضوع، تلاشی است در جهت: یکم، توصیف و تحلیل خلاقیت به مثابه اصل غایی و روشن ساختن عمده مشخصه‌های آن. دوم، نقد تفسیرهای کثرت‌گرایانه و وحدت‌گرایانه از خلاقیت و ارائه تفسیری دیگر از خلاقیت که مبتنی بر وحدت در عین کثرت باشد. سوم، بررسی رابطه خلاقیت با خدا در آثار وایتهد و نشان دادن اینکه قرائت وایتهد از وجود خدا در چهارچوب نظام پویایی‌اش (به خصوص در پویایی و واقعیت)، ایجاب می‌کند خدا و خلاقیت متمایز از هم باشند اما در عین حال به هم وابسته. چهارم، استخراج پاره‌ای از پیامدهای مهم الهیاتی خلاقیت به مثابه امر غایی و نقد دیدگاه وایتهد بر اساس تمایز بین خلاقیت جهان‌شناسانه و خلاقیت هستی‌شناسانه که حاکی از این است که خلاقیت مورد نظر وایتهد عمدتاً از سنخ خلاقیت جهان‌شناسانه است و قابلیت تبیین آن در محدوده طبیعت می‌گنجد.</p> | <p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۲۷</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۷/۲۹</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۶</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲</p> <p>کلیدواژه‌ها: خلاقیت، امر غایی، فلسفه وایتهد، خدا، جهان.</p> |

استناد: شامحمدی، رستم. (۱۴۰۲). تحلیل و بررسی خلاقیت به مثابه اصل غایی در فلسفه وایتهد. پژوهش‌های فلسفی، ۱۷(۴۳)، ۵۳۲-۵۵۲.

<http://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.48527.3020>

ناشر: دانشگاه تبریز.



© نویسندگان.

مقدمه

آلفرد نورث وایتهد^۱ (۱۹۴۷-۱۸۶۱) بر آن بود که نظام جهان‌شناسانه حاکم بر عصر جدید که تکیه بر ماده‌باوری علمی^۲ دارد نمی‌تواند از عهده تبیین جهانی برآید که مهم‌ترین مشخصه‌اش پویایی و تحول دائمی است. جهانی که بیش از آنکه به ماشین شباهت داشته باشد به یک نظام اندام‌وار زنده‌ای می‌ماند که از درون و برون در پوییش و سیورورت است. به این ترتیب وایتهد سعی خود را مصروف تأسیس یک نظام متافیزیکی کرد که معرف‌الگوی جهان‌شناسانه جدیدی باشد که به کار تبیین چنین جهانی بیاید.

در نظام فلسفی وایتهد، نه ثبات یا بودن بلکه سیورورت یا شدن است که اصالت و محوریت پیدا می‌کند به طوری که می‌گوید «سیلان اشیاء عبارت است از یگانه‌تعمیم‌غایی که بر محور آن باید نظام فلسفی‌مان را استوار کنیم» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۰۸). همین اصالت دادن به پوییش سبب می‌شود ادعا کند «کمال خدا و جهان وابسته به ایستایی آنها نیست. هر دو مشمول گسترش خلاقانه در جهت نوآوری‌اند که بنیان متافیزیکی غایی به شمار می‌آید» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۳۴۹). از همین روست که در آثار وایتهد دغدغه تبیین این خصلت پوییشی موجودات و گسترش خلاقانه طبیعت موج می‌زند. چنین تبیینی وایتهد را بر آن داشت تا در پی اصل یا مبدأ پویایی برود که در پس نظام هستی قرار داشته باشد، او این اصل یا مبدأ پویا را نه در موجودی خاص، اعم از خداوند و سایر موجودات، و نه در اعیان سرمدی بلکه در خلاقیت به مثابه امر غایی می‌جوید. وجود مبدئی غایی و پویا در نظم فکری او جایگاهی بس محوری و مهم دارد زیرا در غیاب چنین مبدئی، نظام فلسفی او دچار عدم انسجام خواهد شد.

بدین ترتیب، چند پرسش رخ می‌نماید: یکی اینکه منظور از غایی بودن خلاقیت چیست؟ دوم، مهم‌ترین مشخصه‌های خلاقیت در متافیزیک وایتهدی چیست؟ سوم، چه نسبتی بین خلاقیت و وحدت و کثرت وجود دارد؟ چهارم، لوازم و پیامدهای خلاقیت به مثابه امر غایی چیست؟ در مقاله حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی تلاش می‌شود به پرسش‌های مذکور پاسخ داده شود.

خلاقیت به مثابه امر غایی بی‌تعیین

از حیث فلسفی وقتی از امر غایی سخن به میان می‌آید منظور امری است نامشروط، به طوری که فی‌نفسه از هر قید و شرط یا تعینی رهاست. به تعبیری، امر بی‌صورت که صورت‌بخش به هر چیزی است. وایتهد از این امر غایی تحت عنوان خلاقیت یاد می‌کند و می‌گوید

در هر نظریه فلسفی، امری غایی در کار است که برحسب اعراض فعلیت دارد و توصیف آن فقط از رهگذر همین اعراض میسر است و قطع نظر از این اعراض، تهی از فعلیت است. در فلسفه ارگانیسیم، از این امر غایی تحت عنوان خلاقیت یاد می‌شود (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۰۸).

با این نقل قول، اولین پرسشی که به ذهن خطور می‌کند این است که منظور از غایی بودن خلاقیت در نظام فلسفی وایتهد چیست؟

^۱ Alferd North Whitehead

^۲ scientific materialism

مشخصه‌های خلاقیت به مثابه امر غایی

۱) خلاقیت به این اعتبار امری غایی است که یک اصل و مبدأ به شمار می‌آید اما نه در مقام موجودی ممتاز در میان موجودات و یا حتی وجودی بالفعل محض در رأس و صدر جهان. اساساً خلاقیت به خودی خود هیچ فعلیتی ندارد و هر گونه فعلیت آن بر اساس أعراضش ظهور و بروز پیدا می‌کند. به سخن دیگر، اصل عام و فراگیری که بنیاد و اساس هر چیزی است که فعلیت دارد از ذرات گرفته تا خدا. خلاقیت مبدأ پویایی است که در فرایند خودآفرینی هر هستی یا واقعه^۱ بالفعل^۱ مؤثر است و در عین حال فراتر از هر گونه تعیین و خصلت زمانی است، بدان سان که بنیادی است برای نظام متافیزیکی وایتهد. خلاقیت همان «فعلیتی است که ... در هر صبرورتی نهفته است؛ نامخلوق است، زیرا بی آنکه متعین باشد، هر چیزی را از طریق بی‌صورتی پویایش به وجود می‌آورد و مخلوقات را تعیین می‌بخشد» (کراس، ۱۹۹۸، ۳).

بر همین اساس است که وایتهد از خلاقیت به مثابه اساس پویایی موجودات بالفعل یاد می‌کند. در جهان‌شناسی پویایی یا اندام‌وار وایتهد، واپسین عناصر عالم که تار و پود واقعیت را تشکیل می‌دهند نه جوهر به معنای ارسطویی بلکه موجودات یا هویات بالفعل^۲ است که گاهی با وقایع بالفعل مترادف گرفته می‌شود. «فراتر از این موجودات بالفعل، نمی‌توان چیزی را یافت که از حقیقت بیشتری برخوردار باشد» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۸). منظور از این موجودات یا وقایع بالفعل که ستون فقرات جهان پویایی وایتهد به شمار می‌آیند، واقعیاتی انضمامی و اتمیک است که قابل تجزیه به اجزاء خردتر نیستند. بنابراین از جهتی به اتم‌های دموکریتس شباهت دارند، زیرا مانند آنها هم اساس موجودات عالم ذرات یا عالم اصغراند که از توده‌های آنها اجتماعات یا مجموعه‌ها^۳ شکل می‌گیرند و هم اساس موجودات در سطح کلان یا عالم اکبراند که نظام کلی تجربه روزمره‌مان را از قبیل سنگ، درخت، گیاه، انسان، حیوان و غیره پدید می‌آورند. از جهتی برخلاف اتم‌های دموکریتس که ساکن، فناپذیر و خیرمایه^۴ ماده به شمار می‌آیند، موجودات یا هویات بالفعل وایتهدی پویا، زنده، متحول، رشحاتی از تجربه، و در تعامل با یکدیگراند.

با توجه به اوصاف اجمالی مذکور از موجودات بالفعل، باید گفت اصل هستی‌شناسانه^۴ وایتهدی، (که مطابق آن فقط موجودات بالفعل، کنشگر به شمار می‌آیند و یگانه دلایل بر وقوع رخدادهای عالم‌اند، به طوری که هر آنچه که بخواهد وجود داشته باشد یا باید موجودی بالفعل باشد یا واجد رابطه‌ای خاص با هویتی بالفعل باشد) در نسبت با خلاقیت لوازمی دارد. اولاً خلاقیت در صورتی می‌تواند فعلیت پیدا کند که در قالب موجودات بالفعل تعیین یابد، زیرا در متافیزیک وایتهد، تنها موجودات بالفعل‌اند که واجد جایگاه هستی‌شناسانه هستند و در جایی که موجودی بالفعل در کار نیست، پس دلیلی هم در کار نیست (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۴). ثانیاً، اینکه تمام تار و پود موجودات بالفعل در پویایی و تحول و تکامل است حکایت از رسوخ و نفوذ خلاقیت در عمق وجود آنها دارد و از آنها موجوداتی خلاق می‌آفریند. به همین علت است که موجودات بالفعل فقط از صفات و خصوصیات برخوردارند که بن‌مایه^۴ اصلی‌اش خلاقیت باشد. با چنین نگرشی

¹ actual occasion

² actual entities

³ nexus

⁴ ontological

که هر موجود بالفعل، حاصل و مصداقی از خلاقیت است، وایتهد نتیجه می‌گیرد که «چنین نیست که دو موجود بالفعل در کار باشند، یعنی خلاقیت و مخلوقات. یک موجود بیشتر در کار نیست که عبارت است از مخلوق فی‌نفسه خلاق»^۱ (وایتهد، ۱۹۶۰، ۱۰۲).

بنابراین، خلاقیت مقوم خصلت متافیزیکی اصیل تمام موجودات بالفعل است و چنین موجوداتی، مصادیقی فردی از آن هستند.

۲) خلاقیت به این اعتبار غایی به شمار می‌آید که وایتهد در طرح مقولی خویش آن را عام‌ترین و کلی‌ترین کلی‌ها معرفی می‌کند که ترسیم‌کننده یا معرف امر غایی است (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۱). وقتی گفته می‌شود خلاقیت، کلی‌ترین کلی است یعنی نخست اینکه بدون آن نمی‌توان به هیچ چیز اندیشید. فقدان خلاقیت همان و فقدان واقعیت همان، زیرا خلاقیت، عام‌ترین خصلتی است که مابه‌الاشتراک تمام فعلیت‌هاست. دوم اینکه، هیچ چیزی نمی‌تواند مسبب آن باشد (وایتهد، ۱۹۵۵، ۴۴). سوم، همان‌طور که پیش از این اشاره شد خلاقیت از طریق اعراض یا مخلوقاتش تعین و فعلیت پیدا می‌کند و در قالب فعالیت موجودات بالفعل از پرده برون آید؛ چهارم اینکه بستری است برای درکمان از یک موجود بالفعل (فرانکلین، ۲۰۰۰، ۲۴۹). اینجاست که یاد سخن مشهور هارتسهورن^۲ می‌افتیم که می‌گوید لب کلام فلسفه وایتهد را در تعبیر فلسفه خلاقیت بهتر می‌توان فهمید تا تعبیر فلسفه ارگانیسم.

۳) غایی بودن خلاقیت در متافیزیک وایتهد، از جهتی مشابه ماده اولای ارسطویی است که از قضا خود وایتهد در این زمینه مقایسه‌ای را به عمل می‌آورد که ذکر آن بدون تردید می‌تواند به درک این مفهوم کمک کند:

خلاقیت تعبیر دیگری است از ماده ارسطویی و ماده خنثای مدرن؛ اما عاری و تهی از هرگونه مفهوم پذیرندگی منفعلانه، خواه به مثابه صورت یا نسبت‌ها و روابط خارجی. ...خلاقیت به طور فی‌نفسه فاقد هرگونه ویژگی یا تعینی است. دقیقاً به همان معنایی که ماده ارسطویی فاقد هرگونه تعینی است...خلاقیت وصف‌ناشدنی است، اما همواره تحت شرایطی یافت می‌شود و به مثابه امری مشروط وصف می‌شود (وایتهد، ۱۹۷۸، ۳۱).

با نظر به این مقایسه از یکسو وجه شباهتی را می‌یابیم که بر اساس آن همان‌طور که ماده اولای ارسطویی قوه محض است و فاقد هر تعینی و برای فعلیت یافتن به امری بالفعل نیاز دارد، به همین سان خلاقیت وایتهدی هم فاقد هر ویژگی یا تعینی است. از دیگر سو وجه مغایرتی را می‌یابیم که بر اساس آن ماده اولای ارسطویی منفعل است؛ اما خلاقیت وایتهدی حاکی از پویایی و تحول دارد. در جهان وایتهدی، چه در سطح اعراض و در چه در عمق آن، بیقراری دائمی وجود دارد که جهان را به عرصه‌ای یکسره پویایی تبدیل می‌کند و این همه، چیزی جز تبلور و تجلی خلاقیت نیست.

۴) خلاقیت بدان اعتبار غایی است که فرایند جهان را میسر می‌کند. گویی موجودات حادث، مخلوقاتش هستند اما نه به این معنا که خلاقیت چیزی است که از حیث زمانی مقدم بر موجودات باشد و آنها را ایجاد کند و به این ترتیب لازم آید علتی وراى آن وجود داشته باشد. غایی بودن خلاقیت بدین اعتبار، منوط به این است که ماهیتش به مثابه امر غایی، اصل یا مبدئی و وضوح‌بخش و وصف‌کننده

^۱ مقصود وایتهد از تعبیر مخلوق فی‌نفسه خلاق (self-creating creature) که در ظاهر متناقض جلوه می‌کند این است که هر موجود از هدفی سوژکتیو برخوردار است که بر اساس آن نسبت به داده‌های دریافتی از موجودات مقدم بر خویش واکنش نشان می‌دهد. سپس آنها را به شیوه خاص خودش وحدت می‌بخشد و با دخل و تصرف در آنها صورت جدیدی خلق می‌کند که به واسطه آن هویتی نو در عالم شکل می‌گیرد.

^۲ Hartshorne

باشد نه به مثابه دلیل به معنای لفظی کلمه. غایی بودن خلاقیت، ایجاب می‌کند فارغ از هر گونه علت بیرونی باشد (وندر وکن، ۱۹۹۰، ۱۸۶).

با توجه به آنچه ذکر شد، در اندیشه وایتهد، جهان یک نظام اندام‌وار است و نه مجموعه ذرات مستقل و جدا از هم؛ یعنی شبکه‌ای پویا و درهم تنیده از رویدادها که از درون و بیرون با هم در ربط و نسبت‌اند. او جهان بالفعل را عین پویا می‌گیرد و پویا را هم مساوی با ضرورت هویت بالفعل می‌داند، بنابراین برای اینکه تبیین کند چرا پویا، اساس و مبنای فعلیت است، پای مفهوم خلاقیت را به میان می‌کشد. سپس از خلاقیت تحت عنوان امر غایی یاد می‌کند که به واسطه آن، کثرات، که جهان به نحو گسسته است، تبدیل به هویت یا واقعه بالفعل واحدی می‌شود که جهان به نحو پیوسته است. به این ترتیب، خلاقیت به مثابه امر غایی، دلیلی است بر اینکه هویت جدیدی رخ می‌دهند. حضور فراگیر خلاقیت به گسترش خلاقانه جهان می‌انجامد که می‌توان آن را ترجمانی از کاربست اصل غایی خلاقیت در هر واقعه بالفعل جدید به شمار آورد.

حال این غایی بودن خلاقیت به دو معنا خودش را در جهان آشکار می‌سازد؛ یکی آنچه که وایتهد از آن تحت عنوان به هم پیوستگی یا بالندگی جمعی^۱ یاد می‌کند و ناظر بر پویایی درونی هر هویت یا واقعه بالفعل است. هر هویت یا واقعه واحد به شیوه خاص خودش داده‌هایی متکثر را از وقایع متقدم دریافت یا به تعبیری تجربه می‌کند و سپس با توجه به هدف سوژکتیویش به آنها واکنش نشان می‌دهد و آنها را در قالب ترکیبی جدید وحدت می‌بخشد که حاصل آن تولد هویت نویی در جهان است؛ به این اعتبار است که وایتهد می‌گوید هر هویت بالفعلی واجد خصلت خودآفرینی است. از این رو، هر هویت یا موجود، صرفاً محل تقاطع دریافت‌ها و تأثیرات بیرونی نیست بلکه به واسطه هدف سوژکتیویش، ترکیبی منحصر بفرد از رخدادها عالم است که فردانیت آن را شکل می‌دهد. پس غایی بودن خلاقیت عبارتست از خودانگیختگی و خودآفرینی هر هویت یا موجودی جدید که سبب می‌گردد مسیری را طی کند تا به جایگاهی ممتاز در جهان برسد.

دوم آنچه که وایتهد انتقال^۲ می‌نامد و حاکی از روند ضرورت کلی هویت بالفعل است. یعنی وقتی که هویت جدیدی پدید آمد و به کمال خاص خود رسید تبدیل به داده‌ای برای به هویتی دیگر می‌شود و این سیر ادامه دارد تا جایی که شاهد جریان گسترش خلاقانه‌ای در سراسر عالم هستیم که مفهوم کلی یا فراگیر خلاقیت را نمایان می‌سازد. به این اعتبار هم خلاقیت، تبیینی غایی به شمار می‌آید چرا که اولاً شالوده هر فعلیتی است؛ ثانیاً مبین استمرار هر فعلیتی است؛ ثالثاً هر هویت بالفعل را استعلاء می‌بخشد (وایتهد، ۱۹۷۸، ۸۸)؛ یعنی هر هویت بالفعل به مثابه سوژه‌ای خودآفرین است و نقش اساسی را در شکل‌گیری هویت خودش دارد که از دیگر هویت متمایز می‌گردد. بر این اساس، می‌توان گفت در تحلیل نهایی تمام رخدادها و هویت‌ها، چه در سطح ذرات و چه در سطح کلان عالم، به اصل یا مبنایی می‌رسیم که همان خلاقیت است. به بیان دیگر، در چنین نگاهی، جهان فرایند انتخاب‌های خلاقانه‌ای است از میان وقایع متکثر بی‌شماری که فراروی هر هویت بالفعل قرار دارد.

¹ concrescence

² transition

۱. سه تفسیر از خلاقیت

وایتهد تلاش می‌کند با بهره‌گیری از مقوله امرغایی فرایند کلی و جهان شمولی را توضیح دهد که بر حسب آن، ترکیب منفصل کثرات در قالب وحدت تازه‌ای ظاهر می‌شود. در فلسفه ارگانیسیم، نگرش اتمیستی نسبت به توده صرفاً مکانیستی اجزاء، جای خودش را به اصل نسبت و رابطه جهان شمول و دریافت متقابل تمام وقایع بالفعل می‌دهد، یعنی «عواملی که در عناصر انضمامی موجود بالفعل، ... نمود پیدا می‌کنند» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۸-۱۹). اینجاست که نسبت ذاتی خلاقیت با وحدت و کثرت را می‌یابیم که حاکی از فعالیت تکوینی وحدت‌بخشی‌اش است، به این معنا که خلاقیت به عنوان اصل غایی سبب می‌شود کثرات، که همان جهان از حیث منفصل است، تبدیل به واقع‌های بالفعل گردد که همان جهان از حیث متصل است. این همان روندی است که وایتهد آن را گسترش خلاقانه جهان می‌نامد. حال، چه تفسیری از خلاقیت با این گسترش خلاقانه تناسب بیشتری دارد؟ آیا خلاقیت، نامی بیش نیست و ترجمانی از هویت بالفعل است و بنابراین تفسیری کثرت‌گرایانه از خلاقیت درست می‌نماید؟ یا خیر، تمام کثرات را می‌توان به آن برگرداند و تفسیری وحدت‌گرایانه از خلاقیت ارائه کرد؟ یا با نظر به اندیشه‌های وایتهد، تفسیری دیگر می‌توان از خلاقیت به دست داد که جامع‌تر باشد و مبتنی بر وحدت در عین کثرت؟

۱-۱. تفسیری کثرت‌گرایانه از خلاقیت

یکی از نمایندگان بارز چنین تفسیری، ویلیام کریستین^۱ است. او با تکیه بر تعریفی از خلاقیت به عنوان «کلی‌ترین کلی‌ها که وصف‌کننده محتوای غایی امر واقع است»، ادعا می‌کند که خلاقیت، قطع نظر از موجودات یا هویت بالفعل، صرفاً مفهومی انتزاعی یا مفهومی جهان شمول برای فعالیت غایی است که در موجودات بالفعل رخ می‌دهد (کریستین، ۱۹۵۹، ۴۰۳).

ویلیام کریستین معتقد است نقش خلاقیت را می‌توان به هویت بالفعل برگرداند، به طوری که هر آنچه را که بتوان در باب خلاقیت گفت درباره هویت بالفعل هم قابل بیان باشد، بی‌آنکه خللی در معنا رخ دهد.

در نقد تفسیر مذکور، چند نکته قابل ذکر است. یکی اینکه با تکیه بر چنین تفسیری، هویت بالفعل چنان از هم متمایز و مستقل خواهند بود که روابط درونی تنگاتنگی که بین هویت بالفعل وجود دارد خدشه‌دار می‌گردد و این امر با نگرش اندام‌وار وایتهد و جهان به مثابه شبکه‌ای درهم تنیده از روابط سازگاری ندارد. دوم اینکه باید بررسی کرد که آیا واقعاً می‌توان خلاقیت را ترجمانی از هویت بالفعل دانست؟ برای نمونه، کریستین جمله «خلاقیت، پایان‌ناپذیر است» را ترجمانی می‌داند از اینکه «هویت بالفعل، کثرتی پایان‌ناپذیر و نامتناهی دارند» (گارلند، ۱۹۸۳، ۲۱۵). اما باید متذکر شد اگر «پایان‌ناپذیری خلاقیت»، ترجمانی باشد از اینکه «هویت بالفعل متکثر بی‌شماری در کار است به طوری که هر یک از اعضای این مجموعه متکثر از طریق فرایند به هم پیوستگی با به عرصه هستی می‌گذارند و سپس زائل می‌شوند تا اینکه از نو توسط اعضای جدید دریافت می‌شوند و این اعضا جایگزین آنها می‌شوند» (گارلند، ۱۹۸۳، ۲۱۶).

¹ William Christian

این ترجمان و برگرداندن، گویای وافی و کافی مقصود وایتهد از کاربست خلاقیت نیست، زیرا برای مثال نشان نمی‌دهد که هویت بالفعل خودآفرین هستند و نیز نقشی را در خلقت دیگران ایفا می‌کنند.

۲-۱. تفسیر وحدت گرایانه از خلاقیت

ویلکاکس^۱ در مقاله‌ای با عنوان «تفسیری وحدت‌گرایانه از خلاقیت وایتهد» ادعا می‌کند که فقط بر پایه تفسیری وحدت‌گرایانه از خلاقیت می‌توان فلسفه وایتهد را از عدم انسجام نجات داد. از نظر او خلاقیت، فعالیت محض است و به نحوی متفاوت از ماده اولای ارسطویی، نقش شالوده و مبنایی را برای شکل‌دهی به تغییرات ایفا می‌کند. «خلاقیت وحدت‌گرایانه به لحاظ هستی‌شناسی امری واحد است که گویا همان واقعیت موجود از حیث پویایی‌اش است؛ و کثرتش عبارت است از مراحل یا رویدادهای متمایزی که در بلند مدت رخ می‌دهند» (ویلکاکس، ۱۹۹۱، ۱۶۸).

عمده دلیلی که ویلکاکس بر صحت تفسیر وحدت‌گرایانه خویش اقامه می‌کند این است که قول به تفسیری کثرت‌گرایانه از خلاقیت مساوی است با این گزاره که خلاقیت باید با هر هویت بالفعل، فانی شود، زیرا تحلیلی تکوینی از یک هویت بالفعل نشان می‌دهد که «یک هویت بالفعل به وجود می‌آید، مراحلی را پشت سر می‌گذارد و سپس فانی می‌شود» (ویلکاکس، ۱۹۹۱، ۱۶۴). در این صورت، خلاقیت به عنوان اصل و مبدأ هویت فردی فعلیت، به ناگزیر با هر فعلیت، فانی خواهد شد. به بیان دیگر، او استدلال می‌کند اگر بنا به تفسیری کثرت‌گرایانه، خلاقیت شأن و منزلتی مستقل از هویت بالفعل نداشته باشد، و فعلیت‌ها هم همگی رو سوی فنا داشته باشند پس دیگر خلاقیتی در کار نخواهد بود. حال پرسش مهم این است که اگر خلاقیت فانی شود، چگونه فرایند فعلیت بعدی رخ می‌دهد؟ در این صورت نیروی محرک چه خواهد بود، زیرا دیگر خلاقیتی در کار نیست؟ چگونه چیزی می‌تواند موجب پیدایش چیز دیگری شود در حالی که وجودی مستقل از آن چیزی را که قرار است خلق کند یا موجب پیدایش آن شود، ندارد؟

تفسیری وحدت‌گرایانه از خلاقیت با پاره‌ای مشکلات روبروست. یکی اینکه نمی‌توان بر اساس فانی شدن، دلیلی بر تفسیری وحدت‌گرایانه از خلاقیت اقامه کرد، زیرا فانی شدن مورد نظر وایتهد به معنای زوال نیست، بلکه فقط به معنای انتقال است. باید توجه داشت که «صیوروت یک هویت بالفعل و بودنش به لحاظ تحلیلی قابل تمایزاند اما در عالم واقع جدایی‌ناپذیراند: آنها دو شرط فرایندی واحد را شکل می‌دهند که همان هویت بالفعل است. به هم پیوستگی یا رشد جمعی عبارتست از حصول وحدت فردی‌اش، و فانی شدن عبارتست از کسب مقام و منزلتی ابژکتیو به مثابه داده‌ای در دسترس و آماده برای وارد شدن در دیگر فعلیت‌ها» (گراهام، ۱۹۷۷، ۱۱۰). به واقع، فناپذیری یا جاودانگی ابژکتیو مخلوقات یعنی هر مخلوق علت ظهور هویت بالفعل دیگری است. و این خصلت متغیر خلاقیت همان فناپذیری یا جاودانگی ابژکتیو است.

دوم اینکه لازمه وحدت‌گرایی این است که امری واحد، یگانه واقعیت حقیقتاً موجود به شمار آید و عاری از هر گونه تغییری. در این صورت، ثبات اصالت پیدا می‌کند و تغییر و دگرگونی فقط در أعراض رخ می‌دهند نه در جوهر و هویت یک موجود. چنین امری با نظام فکری وایتهد سازگاری ندارد زیرا او با اینکه اصالت را به پویش و صیوروت می‌دهد از ثبات غافل نیست. اولی (پویش و صیوروت)

¹ Wilcox

بیانگر چهره سیال و پویای جهان است که لحظه‌ای آرام و قرار ندارد و با زمانمندی پیوندی ناگسستنی دارد. گویی حدوث زمانی نه خصلت آن بلکه عین هویتش است. همین عنصر جهان است که وایتهد گاهی از آن به «پیشرفت خلاقانه» یاد می‌کند. دومی (ثبات) بیانگر دوام و بقای جهان است؛ ثبات و پایداری که در جهان شاهد آن هستیم. اینکه اساساً چیزی هست. همان‌گونه که خود وایتهد می‌گوید این دو عنصر چنان درهم تنیده‌اند که «در سیلان گریزناپذیر، چیزی هست که دوام و بقا دارد؛ در ثبات چشمگیر، عنصری هست که گریزان به سمت سیلان است» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۳۳۸). بدین ترتیب او فلسفه خویش را این‌گونه وصف می‌کند

آموزه‌ای که بر اساس آن، پیشرفت خلاقانه جهان همان صیوروت، یا فانی شدن، و فناپذیری ابژکتیو آن دسته چیزهایی است که به اتفاق قوام‌بخش امر واقع سفت و محکم^۱ هستند (وایتهد، ۱۹۷۸، XIV).

سوم اینکه، چنانچه بر اساس وحدت‌گرایی فقط یک امر واحد از وجودی حقیقی برخوردار باشد، حالات و ظهورات مختلف و متکثر موجودات فاقد وجودی واقعی خواهند بود و این با فلسفه وایتهد همخوانی ندارد زیرا از نظر او هر آنچه واجد فعلیت باشد در زمره امور واقعی به شمار می‌آید (دهباشی، ۱۳۸۶، ۴۵۵).

با نظر به انتقادات وارده بر دو تفسیر فوق، باید دید آیا می‌توان بر اساس متون خود وایتهد، تفسیر دیگری به دست داد که با جایگاه خلاقیت در نظام فکری او سازگاری بیشتری داشته باشد؟

۳-۱. تفسیری از خلاقیت بر مبنای وحدت در عین کثرت

الف) از دیدگاه وایتهد، خلاقیت با فعلیت چنان رابطه تنگاتنگی دارد که نمی‌توان فعلیتی را یافت که خارج از ربط و نسبت با خلاقیت باشد. گویی هر جا پای فعلیتی در میان باشد، بلافاصله باید سراغ خلاقیت را هم گرفت. او به منظور تبیین نقش خلاقیت در ظهور و بروز فعلیت‌های جهان از مفهوم به هم پیوستگی یا بالندگی جمعی بهره می‌گیرد که آن را از زیست‌شناسی وام گرفته است. این مفهوم حکایت از پویایی یا صیوروتی می‌کند که درون واقعه‌ای بالفعل رخ می‌دهد و موجب می‌شود صورتی انضمامی به خود گیرد و به کمال خود برسد. رسیدن به کمال یا به تعبیر وایتهد رضایت^۲، زمینه را برای آن واقعه بالفعل فراهم می‌کند تا تبدیل به داده‌ای ابژکتیو برای وقایع بعدی شود. در تحلیل چنین امری می‌توان گفت که وایتهد از فرآیندی سخن می‌گوید که بدان وسیله اشیاء متکثر جهان (در مقام سوژه‌هایی که به رضایت رسیده‌اند) تبدیل به هویتی واحد می‌شوند. آنچه این فرایند را رقم می‌زند خلاقیت است و اصلاً به هم پیوستگی یا رشد جمعی که از آن صحبت کردیم، جلوه‌ای از خلاقیت به شمار می‌آید که زمینه‌ساز ظهور هویت جدید می‌گردد. نکته شایان ذکر این است که چنین فرآیندی نه با تفسیری وحدت‌گرایانه از خلاقیت سازگاری دارد و نه با تفسیری کثرت‌گرایانه، بلکه با تفسیر وحدت در عین کثرت مبتنی بر خلاقیت، بهتر سازگاری دارد زیرا این خلاقیت است که به رویدادها هم صورت می‌بخشد و هم فعلیت تا رخ دهند (وایتهد، ۱۹۶۷ الف، ۱۹۷). این «فعلیت از حیث صورت» معادل است با دریافت «وحدت در عین کثرت». به بیان روشن‌تر، در اینجا

^۱ stubborn fact

^۲ satisfaction

شاهد الگویی هستیم که بر اساس آن، خلاقیت از رهگذر وحدت در عین کثرت است که نوآفرینی را از طریق فرایند دائمی به هم پیوستگی وارد صحنه جهان می‌کند. چنین وضعیتی دال بر اصل متافیزیکی غایی است که وایتهد در وصف آن می‌نویسد:

پیشروی از گسستگی به پیوستگی، که منجر به خلق موجودی جدید غیر از موجوداتی می‌گردد که از هم گسسته‌اند. این موجود جدید در عین حال که حاصل وحدت کثراتی است که دریافت می‌کند، همچنین امر واحدی است در میان کثرات از هم گسسته‌ای که پشت سر می‌گذارد؛ ... کثرات تبدیل به وحدت می‌شوند، و از طریق همین وحدت افزایش پیدا می‌کنند. موجودات به حسب سرشتشان، کثراتی‌اند که به گونه‌ای از هم گسسته در گذر زمان راهی به سوی وحدتی همگرا و پیوسته دارند (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۱).

در تحلیل نکته فوق باید گفت منظور وایتهد، فرایندی خلاقانه است که سبب می‌شود موجودات متکثر در پیشروی از «تنوعی گسسته یا واگرا» به سوی «وحدتی همگرا» سیر کنند و تبدیل به امر واحدی شوند که وجودی بالفعل جدید به شمار می‌آید. حال، پیدایش موجود بالفعل پیچیده جدید به مجموعه موجودات متکثری می‌افزاید که از آنها این فرایند آغاز شده بود. در پایان این فرایند بهم پیوستگی، هویت بالفعل جدیدی پدید می‌آید متفاوت از هویتی که در آغاز این فرایند شاهد آن بودیم. در اینجا باز، انتقال یا تحول از همگرایی به واگرایی را دوباره داریم. این همان جایی است که خلاقیت نقش وحدت در عین کثرت خود را ایفا می‌کند و وایتهد آن را پیشروی خلاقانه بر اساس وحدت کثرات و افزایش آنها بر حسب ظهور موجودی جدید وصف می‌کند.

ب) درست است که وایتهد جهان را نظام اندام‌واری تصور می‌کند که تمام موجودات عالم، رویدادوار در قالب شبکه‌ای درهم تنیده به یکدیگر وابسته‌اند و در تعامل دائمی هستند، اما با این همه، چنین نیست که سر از وحدت‌گرایی در بیاورد و جایی برای کثرت و استقلال موجودات باقی نماند. هر موجودی، در عین آنکه داده‌هایی را از موجودات و رویدادهای مقدم بر خویش دریافت می‌کند، به واسطه قطب ذهنی‌اش، از خلاقیتی برخوردار است که سبب می‌شود از خودش مایه بگذارد و دست به نوآفرینی زند و به این ترتیب خلقی نو پدید آید. اینجاست که به مدد خلاقیت، از دل کثرات نخستین، وحدت جدیدی سر برمی‌آورد که خودش را به صورت هویتی منحصر بفرد نمایان می‌سازد. این چنین است که جهان به واسطه نقش آفرینی خلاقیت تبدیل به صحنه وحدت در عین کثرت می‌شود. اکنون باید بررسی کرد خلاقیتی که وایتهد برای آن چنین اوصاف و کارکردهای بس مهمی را برمی‌شمرد، به‌ویژه اینکه امر غایی است که تمام موجودات و وقایع عالم از مظاهر آن هستند، چه رابطه‌ای با خدا دارد؟ این پرسش از آن رو مهم می‌نماید که اساساً وقتی از امر غایی حاکم بر جهان سخن به میان می‌آید، بلافاصله اذهان خدا را به یاد می‌آورند.

رابطه خدا و خلاقیت

به منظور درک و تحلیل رابطه خدا و خلاقیت در نظام فکری وایتهد، شاید بهتر باشد اندکی در باب جایگاه خدا در این نظام توضیح داده شود.

در تفکر پویشی وایتهد، خداوند در وهله اول یک موجود یا هویتی بالفعل به شمار می‌آید که مانند سایر موجودات تابع اصولی عام و جهان شمول است که در آنها با یکدیگر اشتراک دارند. یکی از مهم‌ترین لوازم موجود یا هویتی بالفعل بودن خداوند این است که مانند تمام دیگر موجودات بالفعل، دو قطب و دو جنبه دارد: قطب ذهنی یا عقلی^۱ که حکایت از ذات ازلی^۲ خداوند داشته و قطب فیزیکی^۳ که حکایت از ذات تبعی^۴ و وابسته خداوند دارد. ذات ازلی خداوند، نامتناهی، ناقص از حیث فعلیت، مختار و آزاد، کامل، ابدی، ازلی و فاقد آگاهی است. اما ذات تبعی خداوند، غیرکامل، آگاه، متعین و واجد فعلیت تام است (وایتهد، ۱۹۷۸، ۳۵۰). قائل شدن به ذات تبعی خداوند است که زمینه را برای زمانمندی و تأثیرپذیری از جهان به معنای حقیقی کلمه فراهم می‌کند.

در این تعامل خدا و جهان، از یک سو جهان به خدا وابسته است زیرا کمال، وحدت و هماهنگی غایی‌اش را در خداوند به دست می‌آورد. خداوند فراروی هر واقعه بالفعل یا موجود بالفعل، هدف اولیه‌ای را قرار می‌دهد که در خلاقیت آن موقعیت نقش مهمی دارد. خداوند است که اساس و بنیان نظم و ابتکار در جهان بوده است. از آن سو خداوند به جهان وابسته است زیرا وقتی وقایع بالفعل از سوی خدا دریافت یا تجربه می‌شوند در ذات خداوند یک نحوه حضور پیدا می‌کنند که وایتهد از آن تعبیر به عینیت یافتن می‌کند؛ یعنی داده‌هایی که مجموعه دریافت‌های فیزیکی خداوند را شکل می‌دهند. به این ترتیب خداوند افزون بر ذات ازلی که به واسطه آن از قطب عقلی و ذهنی برخوردار بوده، از قطب فیزیکی هم برخوردار می‌شود. مهم اینکه ذات تبعی خداوند نیز بدون حضور این دریافت‌ها به فعلیت نمی‌رسد.

این وابستگی متقابل جهان و خداوند هم یک ضرورت مابعدالطبیعی است، به طوری که جهان نمی‌تواند به نحو کامل و درست درک گردد، مگر اینکه به خداوند توجه و نظر گردد. از طرفی نمی‌توان ذات ازلی و ذات تبعی خداوند را به خوبی دریافت، مگر اینکه به تأثیرات و کنش‌های جهان بر خداوند توجه داشت. این اضافه شدن و پیوستن هر واقعه بالفعل به ذات تبعی خداوند، بدین معناست که خداوند همان‌گونه که وجودی واحد و یگانه بوده، وجودی متکثر می‌گردد. این کثرت هم مساوی است با کارکردهای خداوند به عنوان حاکم بر آسمان (وایتهد، ۱۹۷۸، ۳۵۰).

با این توضیح اجمالی در باب خدا، اکنون باید به سراغ رابطه خدا و خلاقیت در متن آثار وایتهد رفت.

رابطه خدا و خلاقیت در متن آثار وایتهد

با نظر به رابطه خلاقیت و خدا در آثار وایتهد، سه مرحله قابل تشخیص است، در مرحله اول او در علم و جهان مدرن^۵ خدا و خلاقیت را یکی می‌گیرد. چنین می‌نماید که او ابتدا تحت تأثیر برگسون، از خلاقیت تحت عنوان فعالیت ذاتی یا جوهری^۶ یاد می‌کند و آن را با خدا یکی می‌گیرد (گریفین، ۱۳۸۸، ۸۶). وایتهد در علم و جهان مدرن، ضمن معرفی خلاقیت به عنوان فعالیت جوهری که شالوده

¹ mental pole

² primordial nature

³ physical pole

⁴ consequent

⁵ *Science and the Modern World*

⁶ substantial activity

فعلیت است، آن را با جوهر اسپینوزایی مقایسه می‌کند و می‌نویسد: «جوهر واحد او از نظر من، یک فعالیت بنیادین تحقق‌بخشی است که خودش را فردیت می‌بخشد در کثرتی درهم‌تنیده از کثرت حالات. بنابراین امر انضمامی همان پویش است» (وایتهد، ۱۹۶۷، ب، ۷۰) و در جای دیگری از همین اثر، آن را خصلت متافیزیکی عامی می‌داند که بنیان و اساس تمام وقایع است، به طوری که به جوهر نامتناهی واحد اسپینوزا می‌ماند که هیچ چیز با آن قابل مقایسه نیست (وایتهد، ۱۹۶۷، ب، ۱۷۷).

در مرحله دوم، در دین در فرآیند تکامل^۱ شاهد آن هستیم که سه عامل مگون و سازنده برای جهان ذکر می‌شود: یکی خلاقیت، که به واسطه آن جهان بالفعل واجد خصلت حدوت زمانی رو سوی نوآوری می‌رود؛ دوم قلمرویی از امور یا صور آرمانی که فی نفسه بالفعل نیستند، اما هر چیز بالفعل، بسته به میزان ربط و نسبتی که با آنها دارند، مصداقی از آنهاست؛ و سوم وجودی بالفعل اما غیرحادث که خدا می‌نامیم، یعنی خدای دینی عقلانی (وایتهد، ۱۹۶۰، ۹۰). بدین ترتیب خلاقیت دیگر نه به مثابه یک فعالیت بنیادین است و نه امری بالفعل بلکه عاملی تکوینی و سازنده است که جدا از مخلوقاتش نیست. او صراحتاً می‌نویسد که «خصلت متغیر خلاقیت، مانع از این می‌شود که آن را موجودی بالفعل تصور کنیم» (وایتهد، ۱۹۶۰، ۹۲). نکته شایان ذکر دیگری در همین کتاب این است که فعلیت خلاقیت و صور وابسته به خداست و این یعنی خدا مقدم بر خلاقیت است. او با اشاره به اینکه نظم جهان تصادفی نیست و هیچ امر بالفعلی نیست که بتواند قطع نظر از میزانی نظم، فعلیت پیدا کند، می‌نویسد وجود نظم در جهان، ژرفای حقیقت جهان، ارزش جهان در کلیتش و گذشته‌اش، زیبایی جهان و شور حیات، همگی حاکی از وجود خلاقیت و قلمرویی از امکان‌های نامتناهی است. حال مهم اینکه خود خلاقیت و قلمرویی از امکان‌های نامتناهی نمی‌توانند قطع نظر از هماهنگی آرمانی کامل، که همان خداست از فعلیت برخوردار باشند (وایتهد، ۱۹۶۰، ۱۱۵).

مرحله سوم را در عباراتی از پویش و واقعیت^۲ می‌یابیم که به تعبیر جان کاب^۳ (۲۰۰۷، ۱۱۳) پیچیده و ابهام‌آلود است. برای نمونه، وایتهد در جایی از کتاب مذکور می‌آورد خلاقیت را امری غایی معرفی می‌کند که نه به نحو فی نفسه بلکه به سبب اعراض فعلیت دارد و ما هم هیچ راهی برای وصف آن، جز توسل به ظهور و بروز اعراض نداریم. افزون بر این، قطع نظر از این اعراض هم تهی از فعلیت خواهد بود. سپس مدعی می‌شود که «خدا عَرَض^۴ ازلی و نه حادث خلاقیت است» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۷). این عبارت نشان می‌دهد که خدا تابع خلاقیت است و نمی‌توان خدا را یگانه مبدأ در رأس عالم تصور کرد. هر چند برخی گفته‌اند منظور وایتهد از عَرَض در اینجا، «تصمیم»^۵ است و نقل کرده‌اند که وایتهد در پاسخ به پرسش یکی از دانشجویانش در باب منظور از عَرَض در جمله فوق، آن را معادل «تصمیم» گرفته است (جانسون، ۱۹۸۳، ۱۲). تصمیم در اینجا یعنی اینکه هر موجود بالفعل با توجه به دریافت‌هایی از امور مقدم بر خویش (جهان بالفعل گذشته‌اش) و نیز استعدادهای درونی خودش، واکنشی نشان می‌دهد که حاکی از نوعی اختیار در گزینش امکان‌های فرارویش است. حال از آنجا که این فرایند از حیث درونی امری مختارانه یا آزادانه است، به این ترتیب هر موجود بالفعل یک «عَرَض»

^۱ Religion in Making

^۲ Process and Reality

^۳ John Cobb

^۴ accident

^۵ decision

به شمار می‌آید چرا که «تصمیم‌ش» نه حاصل ضرورتی بیرونی بلکه امری از روی اختیار بوده است. با این تفسیر، وقتی که وایتهد می‌گوید خدا عرض ازلی خلایق است یعنی اینکه ذات ازلی خدا در مورد ساختار بالقوه جهان تصمیم‌گیری می‌کند (هالینسکی، ۱۹۹۳، ۲۰۹). یا به عبارت دیگر، این ارزشگذاری نامتناهی ازلی خدا از روی اختیار و بی قید و شرط صورت می‌گیرد. از این رو خلایقیت به لحاظ ازلی باز می‌گردد به اختیار یا تصمیم‌گیری خداوند که همان ارزشگذاری خلایقانه تمام امکان‌هاست.

وایتهد در جای دیگری از *پویش و واقعیت* از خدا با عنوان «مخلوق^۱ خلایقیت» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۳۱) یاد می‌کند. در مورد این عبارت باید گفت وقتی وایتهد می‌نویسد خدا مخلوق خلایقیت است، منظورش این است که هر موجود بالفعل حاصل فرایند خودآفرینی ذاتی‌اش است یا به تعبیر دیگر مخلوق علت فی‌نفسه خودش است. به این اعتبار چون خداوند یک موجود بالفعل به شمار می‌آید که تابع اصول متافیزیکی حاکم بر نظام هستی است، بنابراین او هم مخلوق ذاتی خودش یا علت فی‌نفسه خودش است که مصداق بارز خلایقیت می‌باشد. و این تعبیر دیگری است از اینکه کل موجودات بالفعل، مخلوق علت فی‌نفسه خودشان هستند. آنها در عین حال مخلوق خلایقیت هم نامیده می‌شوند، زیرا فرایند صیوروتشان، مصداقی از خلایقیت است. مطابق چنین برداشتی، خلایقیت چیزی نیست که ورای خدا و جهان باشد، بلکه فرایند خودآفرینی پویایی است که هم در موجودات بالفعل حادث، و هم در خدا ظهور و بروز پیدا می‌کند. از این روست که گاه می‌بینیم وایتهد می‌گوید خدا «پیامد خلایقیت است» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۸۸) و مطابق برداشت فوق یعنی خدا نمونه‌ای از فرایند فی‌نفسه خلاق است.

از طرفی در *پویش و واقعیت* با عباراتی از این دست روبرو می‌شویم که خدا را به اعتبار اینکه اهداف اولیه‌ای را فرا روی موجودات قرار می‌دهد، می‌توان «خالق هر هویت بالفعل حادث دانست» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۲۵). اما جالب است که وایتهد بلافاصله تذکر می‌دهد که چنین عبارتی مستعد سوء برداشت است زیرا متضمن این است که «خلایقیت غایی جهان را باید به خدا نسبت داد» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۲۵). سپس گویی برای رفع هر گونه سوء برداشتی، موضع درست متافیزیکی را این می‌داند که گفته شود «خدا نمونه اصیل این خلایقیت است» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۲۵). زیرا در نظام متافیزیکی وایتهد، یک جنبه خاص در خداست که او را از سایر موجودات بالفعل متمایز می‌کند و آن ذات ازلی خداست که بر اساس آن خدا اراده می‌کند و تصمیم می‌گیرد کدامیک از اعیان ابدی در فرایند خلایقانه تحقق یابد. از همین جهت خدا، «سرمشأ» پتانسیل کلی جهان به شمار می‌آید. در نتیجه خدا نمونه‌اعلای خلایقیت معرفی می‌شود که بدون او هیچ مصداق دیگری از خلایقیت امکان‌پذیر نیست و سمت و سوی تأثیر فرایند خلایقانه را تعیین می‌کند.

گاهی هم در *پویش و واقعیت* شاهد پیوند تنگاتنگی بین خدا، خلایقیت و مخلوقات هستیم که فهم هر یک بدون نظر به دیگری میسر نیست؛ چنان می‌نماید که خدا، خلایقیت و موجودات بالفعل (یا مخلوقات از آن جهت که در فرایند خلایقانه خودشکوفایی هستند) یکدیگر را مفروض می‌گیرند. «خلایقیت جدای از مخلوقاتش معنایی ندارد، و خدا هم جدای از خلایقیت و مخلوقات حادث معنایی ندارد، و مخلوقات حادث هم جدای از خلایقیت و خدا معنایی ندارد» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۲۵).

¹ creature

تحلیل عبارات مذکور حاکی از تمایز خدا و خلاقیت در عین وابستگی دو سویه آنهاست؛ بدین معنا که قرائت وایتهد از وجود خدا در چهارچوب نظام پویایی اش ایجاب می‌کند خدا و خلاقیت متمایز از هم باشند اما در عین حال به هم وابسته. وجود عباراتی مانند «خدا عَرَضِ اِزلی و نه حادث خلاقیت است»، «خدا نمونه اصیل این خلاقیت است» و نیز اینکه «خدا جدای از خلاقیت و مخلوقات حادث معنایی ندارد»، از یکسو حاکی از این است که وایتهد به ویژه در پویس و واقعیت خدا و خلاقیت را یکی نمی‌گیرد و خلاقیت را حقیقتی غایی تصور می‌کند که ورای خداوند و سایر موجودات این عالم قرار گرفته است، به طوری که هر چه که فعلیت دارد مصداق آن است و تحت احاطه آن قرار دارد. از دیگر سو با توجه به اینکه خلاقیت در متافیزیک وایتهد، امری بالفعل نیست بنابراین برای اینکه صورت انضمامی به خود گیرد یا تعین پیدا کند به اصل یا مبدئی نیاز دارد که خدا این نقش را ایفا می‌کند. گویی خدا و خلاقیت با اینکه یکی نیستند اما به یکدیگر نیاز دارند زیرا هیچ یک به تنهایی مبین فرایند خلاقانه طبیعت نیست.

۲. لوازم و پیامدهای خداشناسانه تمایز خدا و خلاقیت در عین وابستگی دو سویه

۲-۱. خدا در مقام ناظم جهان نه خالق از عدم

در چهارچوب نگرش وایتهد، لازمه جهان به منزله شبکه‌ای از روابط در هم تنیده موجودات که همگی تجلی خلاقیت هستند و در کنش و واکنش دائمی‌اند این خواهد بود که «چیزی به وجود نمی‌آید مگر از راه مشارکت» (باربور، ۱۳۹۲، ۶۳۰). در این مشارکت خلاقانه، چنین نیست که خدا وجودی مقدم بر مخلوقات و جهان داشته باشد «بلکه همراه با آن است» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۳۴۸). از این رو، خدا نه علت‌العلل موجودات بلکه شریک‌العله خلق آنهاست. به تعبیری دیگر، خدا یگانه خالق عالم، آن هم به معنای خالق از عدم نخواهد بود بلکه ناظم عالم است. در توضیح این نکته باید گفت از دیدگاه وایتهد، در آغاز بر جهان وضعی آشوبناک یا بی‌نظمی حاکم بود که حضور و تأثیرگذاری خدا، به واسطه برخورداری از صور بالقوه ارتباطها، گام به گام به این بی‌نظمی سر و سامان داد و زمینه را برای تحول و تبدیل عناصر اولیه به آحادی مانند الکترون‌ها و پروتون‌ها (که خلاقیت سطح پایینی داشتند) فراهم کرد و بدین‌سان در سیری تکاملی منجر به ظهور موجودات پیچیده‌تری از قبیل آدمیان و حیوانات گشت. مهم اینکه در این مسیر، خدا نظم را بر جهان حاکم می‌گرداند که سبب می‌شود هر موجودی، اعم از اتم، مولکول، سلول، و ارگانیزم، به واسطه خودآفرینی یا خلاقیت ذاتی‌اش، داده‌های دریافتی را به شیوه خاص خودش وحدت بخشد و به این ترتیب هویتی نو در عالم پدید آید. بنابراین، یکی از مهم‌ترین لوازم خلاقیت به مثابه امر غایی این است که آفرینش از عدم جای خود را به نظم به شمار می‌آید و به این اعتبار خدا ناظم جهان خواهد بود نه خالق از عدم.

۲-۲. خدا به مثابه سرمنشأ علت غایی

در متافیزیک پویایی، لازمه اینکه یک واقعه به امری انضمامی و کامل درآید و نوآوری و منحصر بفرد بودن خودش را به نمایش گذارد، وحدت درونی یا یکپارچگی است. چنین امری هم رخ نخواهد داد مگر اینکه آرمان و یا غایتی فرا رویش وجود داشته باشد تا مسیر خلاقیت و کمال را نشان دهد. وایتهد این آرمان را هدف سوژکتیو (subjective aim) می‌نامد. به بیان روشن‌تر، پویس و سیوررت فراگیر جهان، سیری است از کثرت به سمت وحدت و برخورداری از به هم پیوستگی یا تکامل و رشد جمعی که تصادفی نیست بلکه

در پرتو هدفی سوپژکتیو شکل می‌گیرد که به علت غایی می‌ماند (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۷۷). بنابراین هدف سوپژکتیو به قطب نمایی شبیه است که راه وحدتی پویا و غایت‌مندانانه را در فرایند خودآفرینی موجودات نشان می‌دهد. حال این هدف باید ریشه در موجودی بالفعل داشته باشد و آن موجود بالفعل هم فقط خداست، زیرا تنها اوست که به واسطه حضور اعیان ابدی در علمش، می‌تواند این معیار یا هدف را متناسب با هر موجودی فرارویش قرار دهد. هرچند که موجودات به واسطه خلاقیت ذاتی‌شان از توانایی قبول یا رد هدف مذکور برخوردار هستند. به این ترتیب، هر موجود بالفعل در فرایند خودآفرینی‌اش، باید علتی غایی درونی داشته باشد که به مثابه قطب نما عمل کند و این چیزی نیست جز هدف سوپژکتیو که از ناحیه خدا افزایده می‌شود. پس به این اعتبار، خداوند غایت‌الغایاتی است که با افزایده دائمی اهدافی سوپژکتیو، سبب می‌شود موجودات با توجه به خلاقیت ذاتی‌شان، تصمیم بگیرند امکان‌های درونی خودشان را در چه جهتی شکوفا سازند و هویتی نو پیدا کنند. جالب است که وایتهد می‌گوید به این اعتبار «می‌توان او [خدا] را خالق هر موجود بالفعل زمانمند نامید» (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۲۵).

۲-۳. نفی قدرت مطلقه خدا

در متافیزیک پویشی وایتهد، اولاً روابط درهم‌تنیده موجودات و جهان به مثابه شبکه‌ای اندام‌وار ایجاب می‌کند که هیچ موجودی واجد چنان مقام و موقعیت ممتازی نباشد که به طور یک طرفه از خارج از شبکه جهان بر دیگر هستی‌ها تأثیرگذار باشد. ثانیاً برخورداری تمام موجودات از خلاقیت ذاتی، که نه صرفاً تغییر و نظم و ترتیب دوباره امور بلکه جریان غایت‌مندانانه ناظر به خود آفرینی و خودسامان‌دهی است، سبب می‌گردد که تمام موجودات به مثابه کانون‌های قدرت خلاقانه ذاتی باشند و خداوند یگانه خلاق ذاتی به شمار نیاید. یعنی خدا (دست کم از حیث ذات تبعی) نمی‌تواند یگانه موجود قائم به ذات یا ذاتاً مستقلاً باشد که صرفاً یکسویه تأثیرگذار باشد اما تأثیر نپذیرد و بدون مشارکت و دخالت سایر هستی‌ها، اقدام به هر فعلی در عالم کند. در نتیجه، خلاقیت ذاتی موجودات اقتضا می‌کند که خدا قادر باشد اما نه قادر مطلق که در الهیات سنتی مسیحی بر آن تأکید می‌گردد. خلاقیت به مثابه امر غایی در متافیزیک وایتهدی ایجاب می‌کند قدرت خدا صرفاً ترغیبی باشد و عاری از هر قدرت قاهرانه‌ای. به بیان دیگر، موجودات جهان، در مقام آحادی خلاق، هیچ قدرت قاهرانه‌ای (ولو از جانب خدا) را بر نمی‌تابند زیرا لازمه اینکه یک فاعل، قدرتی قاهرانه را در مورد دیگران اعمال کند این است که بتواند به طور یک جانبه و از پیش نتیجه را تعیین نماید.

بر پایه چنین مبنایی می‌توان گفت که از لوازم خلاقیت به مثابه امر غایی در تفکر پویشی این است که قدرت خدا، ترغیبی^۱ و برانگیزاننده باشد؛ یعنی خداوند نه از راه اجبار بلکه از راه برانگیختن و ترغیب است که موجودات را سمت و سو می‌بخشد. بنابراین، نفی قدرت مطلقه خدا در اندیشه پویشی وایتهد پیوند تنگ‌انگی با خلاقیت دارد.

۲-۴. منزله دانستن خدا از شر

همان‌طور که پیش از این اشاره شد در متافیزیک پویشی وایتهد، آنچه در عرصه واقعیت اصالت دارد نه ثبات بلکه سیروورت یا شدن است که هویت تمام موجودات به آن گره خورده است. این دگرگونی عمیق درونی و بیرونی در بستر نظم حاکم بر جهان عمدتاً رو

^۱ Persuasive

سوی کمالی دارد که در آزادی یا خودتعیین بخشی^۱ موجودات نمایان می‌شود. باید توجه داشت که این توانایی موجودات ریشه در خلاقیت ذاتی‌شان دارد که به واسطه آن می‌توانند در رقم زدن سرنوشت خویش مؤثر واقع شوند و حتی از سیطره خدا خارج شوند. اینجاست که خداوند نمی‌تواند مانع از خودتعیین بخشی موجودات شود و لاجرم قدرت خدا دیگر قدرت مطلق نخواهد بود؛ هرچند خدا واجد جمیع قدرت‌هایی است که امکان دارد یک موجودات داشته باشد اما نه جمیع قدرت‌های بالفعل و به خصوص قدرت قاهرانه (پترسون و دیگران، ۱۳۸۶، ۲۰۸). از طرفی، عمده قصد خداوند در مورد جهان این است که ارزش‌هایی از قبیل نوآفرینی، خلاقیت، مخاطره‌پذیری، پیچیدگی و امثالهم را در تجربه مخلوقات تحقق بخشد و به حداکثر رساند. نکته مهم این است که غایت یا قصد مذکور صرفاً از رهگذر ترغیب و برانگیختن خواهد بود تا با توسل به اجبار و قاهرانه. یعنی خداوند همواره امکان‌هایی ماهیتاً خیر را فرا روی موجودات قرار می‌دهد تا بدان سمت پیش روند و تجربه خیر شکل گیرد؛ اما ممکن است که در این میان موجودی برخلاف هدف الهی عمل کند و به این ترتیب در جهان شاهد وقوع شر باشیم. باز خداوند اهداف جدیدی را عرضه می‌کند و چه بسا بار دیگر برخی موجودات از سر خلاقیت و آزادی درونی خودشان واکنش نشان دهند و راه دیگری را روند که به شر منجر شود. این فرایندی است که دائماً در جهان رخ می‌دهد و خداوند هم «پیوسته نظم و ارزشی فزاینده را از دل آشفتگی و ابتذال اولیه خلق می‌کند» (پترسون، ۱۳۹۳، ۱۶۱-۱۶۲). بنابراین، وقتی که موجودات به واسطه خلاقیت ذاتی‌شان مسیری غیر از اهداف الهی را درپیش گیرند، چه بسا سر از شر درآورند. این بدان معناست که نه خدا بلکه خلاقیت است که اقتضاء می‌کند گاه موجودات به سمت شر گرایش پیدا کنند.

با توجه به نکات فوق، استدلالی شکل می‌گیرد که بر اساس آن (۱) هر موجود بالفعل دارای خلاقیت ذاتی و خودتعیین بخشی است که به واسطه آن می‌تواند مستقل از اراده و خواست خدا راه دیگری را در پیش گیرد که از تخریب یا تباهی سر درآورد. (۲) خدا خیر محض است و خواهان تحقق خیر در جهان اما چون قدرت خداوند صرفاً ترغیبی است (یعنی دعوت به اهدافی خیر) و نه قاهرانه که مانع از وقوع حوادثی گردد که مایه تخریب و تباهی در عالم می‌شوند، بنابراین اگر شری در عالم رخ می‌دهد به خلاقیت ذاتی و قدرت خودتعیین بخشی موجودات برمی‌گردد نه خداوند.

بررسی

نکته اول. با تأمل بر مشخصه‌های خلاقیت و همچنین رابطه آن با خدا، پرسش‌هایی از این دست قابل طرح هستند: آیا خلاقیت قابلیت آن را دارد که هم حقایق طبیعی را تبیین کند و هم حقایق فراطبیعی مانند خدا را؟ یا تبیین آن فقط در چهارچوب طبیعت می‌گنجد؟ آیا قابلیت آن را دارد که چرایی وجود موجودات را تبیین کند؟ یا فقط مبین ضرورت موجودات طبیعی است؟

چنانچه با بهره‌گیری از اندیشه‌های رابرت نویل^۲، تفکیکی بین خلاقیت جهان‌شناسانه^۳ و خلاقیت هستی‌شناسانه^۴ قائل شویم (نویل، ۱۹۹۵، ۸-۹)؛ به این اعتبار که خلاقیت جهان‌شناسانه را خلاقیتی بدانیم که مخلوقات اعمال می‌کنند و به واسطه آن، جهان، جریان

¹ self-determination

² Robert Neville

³ cosmological creativity

⁴ ontological creativity

رویدادهایی است پویش‌وار که در آن دائماً کثرات به وحدت‌ها تبدیل می‌شوند و هستی هر رویداد در گرو صیوروت یا پویش است. این نوع خلاقیت، مشخصه عمومی رویدادها است. بنابراین خلاقیت جهان‌شناسانه، چیزی را از کثرت واقعی قبلی، خلق می‌کند و به این ترتیب، چیز جدیدی به امور اولیه افزوده می‌شود. در مقابل اما در خلاقیت هستی‌شناسانه، که از سوی خداوند اعمال می‌شود، امور متعین (اعم از پیچیده و بسیط) از عدم خلق می‌شود. خلق به این معنا، یک فعل ابدی است اما نه به معنای جاودانگی و همیشگی زمانی. خلاقیت هستی‌شناسانه که از سوی خداوند اعمال می‌شود چنان است که بدون توسل به هیچ داده اولیه‌ای، جهان را خلق می‌کند. بر این اساس باید گفت، خلاقیت مورد نظر وایتهد عمدتاً قابلیت تبیین در محدوده طبیعت را دارد زیرا تلاشی است در جهت پرده برگرفتن از جهان به مثابه جریانی از رویدادها که اولاً نشان دهد که چگونه کثرات موجود تبدیل به وحدت می‌شود و ثانیاً نشان دهد چگونه صیوروت یا پویش در بطن و متن رویدادها رسوخ می‌کند و طبیعتی یکسره متحول و پویا را به نمایش می‌گذارد. روشن است که چنین خلاقیتی از سنخ خلاقیت جهان‌شناسانه خواهد بود.

از آنجا که خلاقیت جهان‌شناسانه عمدتاً مبین استمرار جهان است و اینکه چگونه صیوروت تبدیل به واقعه‌ای بالفعل می‌شود بنابراین از عهده پاسخ به پرسش از چرایی موجودی بالفعل بر نمی‌آید. از همین رو، لازم می‌آید سنخ دیگری از خلاقیت یعنی خلاقیت هستی‌شناسانه در کار باشد که هم قابلیت تبیین اصل وجود موجودات را داشته باشد و هم ناظر به وجود حقایق فراطبیعی باشد. چنین خلاقیت هستی‌شناسانه‌ای همان خداست؛ یعنی خلاقیتی ناظر به وجود خداوند به عنوان خالق بی واسطه ارزش‌های نوین یا الگوهایی که براساس آنها یک رویداد به عنوان هماهنگ‌کننده کثرات، پدید می‌آید. خدایی که هستی‌بخش به موجودات است و آنها را از عدم خلق می‌کند. مهم اینکه، خدای وایتهد در نهایت ناظم به معنای جهان‌شناسانه است که اعیان ابدی بسیط را به عنوان داده‌های اولیه به کار می‌گیرد. در حالی که در خلاقیت به معنای هستی‌شناسانه، خداوند در خلق جهان نیازی به غیر ندارد. از این گذشته، خلاقیت هستی‌شناسانه می‌تواند تبیین‌کننده خلاقیت جهان‌شناسانه هم باشد، زیرا خلاقیت جهان‌شناسانه حتی نمی‌تواند خودش را نیز تبیین کند، آن هم از آن‌رو که هیچ دلیلی ارائه نمی‌کند که چرا خلاقیت، کثرت و وحدت را به هم مرتبط می‌سازد.

نکته دوم: پیامدهای خداشناسانه خلاقیت مورد نظر وایتهد، به خصوص از حیث نفی خالق از عدم بودن خدا و نفی قدرت مطلقه خدا، تصویر و تفسیری از خدا به دست می‌دهد که گویی فاعلیت او در عرض سایر موجودات خواهد بود نه در طول آنها. به سخن دیگر، خدایی که در دستگاه فلسفی وایتهد مطرح می‌شود خدایی خواهد بود که به ناگزیر دایره افعال و تأثیرگذاری او صرفاً در چهارچوب طبیعت می‌گنجد، نه آنکه قدرت داشته باشد تا از ورای طبیعت، دخل و تصرفی داشته باشد. و این یعنی نفی عوامل ماورای طبیعی. خدایی که در هر صورت تابع امر غایی دیگری یعنی خلاقیت است. چنین خدایی با خدای شایسته پرستش که در کتب مقدس (اعم از تورات، انجیل و قرآن) آمده و واجد اوصافی است از قبیل خالق از عدم، قادر مطلق، عالم مطلق، خیر مطلق، فاصله دارد.

نتیجه‌گیری

۱) طرح جهان‌شناسانه بدیلی که وایتهد در مقابل جهان‌شناسی مبتنی بر ماده‌باوری علمی عصر جدید در می‌اندازد، نظام اندام‌واری متشکل از اجتماعات یا ارگانیزم‌های عمیقاً درهم تنیده و به هم وابسته را به تصویر می‌کشد که سرشتی پویشی دارند. انسجام نظام

متافیزیکی وایتهد اقتضای می‌کند او به دنبال مبدأ یا اصلی غایی حاکم بر این جهان حاکم باشد که آن را تبدیل به صحنه نمایش خلق مدامی کرده که هر موجود بالفعل در عین تأثیرپذیری از دیگران، از خلاقیتی ذاتی برخوردار است که به واسطه آن، نقش خاص خویش را در این صحنه ایفا می‌کند. جهانی که نه محکوم به وحدت‌انگاری مطلق است و نه کثرت‌انگاری مطلق، بلکه حاصل کثرت در عین وحدت است. وایتهد در آخرین مرحله فکری‌اش این مبدأ یا اصلی غایی را خلاقیت معرفی می‌کند.

۲) وایتهد خلاقیت را بدان اعتبار امری غایی می‌نامد که اولاً مابه‌الاشتراک تمام فعلیت‌هاست از ذرات گرفته تا خدا. ثانیاً نامتعیّن و وصف‌ناشدنی است و در صورتی می‌تواند فعلیت پیدا کند و قابل وصف باشد که در قالب موجودات بالفعل تعین یابد. ثالثاً اساس حرکت و جریان غایت‌مندانه جهان به سوی خلق رویدادهای جدیدی است.

۳) حضور خلاقیت در فلسفه ارگانسیم وایتهدی سبب می‌شود نگرش اتمیستی نسبت به توده صرفاً مکانیستی اجزاء، جای خودش را به اصل نسبت و رابطه جهان شمول و دریافت متقابل تمام وقایع بالفعل دهد که بر حسب آن، ترکیب منفصل کثرات در قالب وحدت تازه‌ای ظاهر شود.

۴) غایی بودن خلاقیت با مشخصه‌هایی که بر شمردیم وایتهد را به این سمت سوق می‌دهد که اگر هر موجودی مصداقی از خلاقیت به شمار آید پس خداوند هم در مقام یک موجود بالفعل (که هرچند کارکردهای منحصر به فردی دارد از قبیل قرار دادن اهداف اولیه‌ای فرا روی هر موقعیت واقعی یا موجود بالفعل و اساس و بنیان نظم و ابتکار در جهان بودن) باید مصداقی از خلاقیت باشد. وایتهد خدا را «عَرَضِ اِزْلِی و نه حادث خلاقیت»، «مخلوق خلاقیت»، «نمونه اصیل خلاقیت» وصف می‌کند و گاهی هم چنان پیوندی بین خلاقیت، خدا و مخلوقات برقرار می‌کند که مدعی می‌شود «خلاقیت جدای از مخلوقاتش معنایی ندارد، و خدا هم جدای از خلاقیت و مخلوقات حادث معنایی ندارد، و مخلوقات حادث هم جدای از خلاقیت و خدا معنایی ندارد.» از همین رو، رابطه خدا و خلاقیت در اندیشه پویشی وایتهد، به خصوص در اواخر حیات فکری او، با ابهاماتی جدی روبروست که در این میان شاید بر اساس پاره‌ای دلایل و شواهد بتوان گفت خدا و خلاقیت در عین آنکه از هم متمایزاند به هم وابسته‌اند.

۵) بررسی خلاقیت مورد نظر وایتهد نشان می‌دهد که عمدتاً می‌تواند به مثابه یک اصل در تبیین صیوروت پدیده‌های جهان و چگونگی تبدیل کثرات به امری واحد با توفیقاتی همراه باشد و ثمرات ارزشمندی داشته باشد اما در تبیین اصل وجود موجودات کارآیی ندارد. گویی خلاقیت وایتهدی از سنخ جهان‌شناسانه است و تبیینی مناسب برای پیشروی خلاقانه در طبیعت به شمار می‌آید نه بهترین تبیین پرسش از چرایی وجود چیزی. می‌توان آن را اصلی مبین جهان خلاق تصور کرد، نه به مثابه اصل متافیزیکی غایی جهان. به این ترتیب لازمه ترمیم و تکمیل دیدگاه او در باب خلاقیت این است که باید خلاقیت وجودشناسانه‌ای (خدا) هم در کار باشد که بر اساس آن بتوان چگونگی پیدایش امور متعیّن (اعم از پیچیده و بسیط) را از عدم تبیین کرد.

۶) وقتی که خلاقیت مورد نظر وایتهد (خلاقیت جهان‌شناسانه)، امری غایی به شمار آید، پیامدهای مهمی را در حوزه خداشناسی به دنبال خواهد داشت از قبیل خدایی ناظم جهان نه خالق از عدم، خدایی فاقد قدرت مطلق، و خدایی که فاعلیتش فقط در چهارچوب قوانین علی می‌گنجد. در عین آنکه خدا سرمنشأ علت غایی به شمار می‌آید و حاضر در جهان است و از هر گونه شری مبرا.

حال چنانچه افزون بر خلاقیت جهان‌شناسانه (که در تحول و پویایی موجودات این جهانی موج می‌زند) به خلاقیتی وجودشناسانه قائل شویم که مبین اصل وجود موجودات باشد، آن گاه است که می‌توان از خدایی خالق از عدم، قادر مطلق، عالم مطلق، و خیر مطلق سخن به میان آورد که هم هستی‌بخش به کل موجودات است و شایسته پرستش. به این اعتبار می‌توان اساساً خدا را با خلاقیت هستی‌شناسانه یکی گرفت.

References

- Barbour, I. G. (2013). *Religion and Science: Historical and Contemporaries Issues*, Translated by P. Fatoorchi, Institute of Culture and Islamic Thought. (In Persian)
- Christian, W. A. (1959). *An Interpretation of Whitehead's Metaphysics*. Yale University Press.
- Cobb, J. B. Jr. (2007). *A Christian Natural Theology*. 2nd edition. Westminster John Knox Press Louisville.
- Dehbashi, M. (2005). *A Comparative Study of Ontology and Epistemology of Mulla Sadra and Whitehead*, Publication of Science. (In Persian)
- Franklin, S. T. (2000). God and Creativity: A Revisionist Proposal within a Whiteheadian Context. *Process Studies*, Vol. 29, 237-307.
- Garland, W. J. (1983). The Ultimacy of Creativity in *Explorations in Whitehead's Philosophy*, ed. Lewis S. Ford and George L. Kline. Fordham University Press.
- Griffin, D. R. (2007). *God and Religion in a Postmodern World*, Translated by H. R. Ayatollahi, Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Johnson, A. H. (1983). Some Conversations with Whitehead Concerning God and Creativity. in *Explorations in Whitehead's Philosophy*. edited by L. S. Ford. & G. L. Kline. Fordham University Press.
- Kraus, E. M. (1998). *The Metaphysics of Experience: A Companion to Whitehead's Process and Reality*. Fordham University Press.
- Neville, R. C. (1995). *Creativity and God: A Challenge to Process Theology* (New Edition). State University of New York Press.
- Peterson, M. L. & et al. (2007). *Reason and Religious Belief*. Translated by A. Naraghi & E. Soltani, Publication of Tarhe No. (In Persian)
- Peterson, M. L. (2014). *God and Evil: An Introduction to the Issues*, Translated by R. Shamohammadi, Publication of Semnan University. (In Persian)
- Hosinski, T. E. (1993). *Stubborn Fact and Creative Advance: An Introduction to the Metaphysics of Alfred North Whitehead*. Rowman and Littlefield Publication.
- Van der Veken, J. (1990). Creativity as Universal Activity. in Rapp, F. & Wiehl, R. (eds.) *Whitehead's Metaphysics of Creativity*. State University of New York Press.
- Whitehead, A. N. (1960). *Religion in Making*. Macmillan.
- Whitehead, A. N. (1967). *Adventures of Ideas*. The Free Press.
- Whitehead, A. N. (1967). *Science and the Modern World*. The Free Press.
- Whitehead, A. N. (1978). *Process and Reality*. Macmillan.
- Wilcox, J. R. (1991). A Monistic Interpretation of Whitehead's Creativity. *Process Studies*. 20(3), 125-144.